

ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.72) «1890-1914»

Вікторія Степаненко (Миколаїв)

ВЕЛИКИЙ КАПІТАЛ У ПІВНІЧНОЧОРНОМОРСЬКІЙ ТОРГІВЛІ (1890-1914 рр.)

Залучення великого капіталу, у тому числі іноземного, у розвиток економіки нашої держави має неабияке значення. Враховуючи зазначений фактор важливим є вивчення історичного досвіду місця та ролі великого капіталу у зовнішньоторговельних відносинах України. До того ж дане питання в історичній науці практично не висвітлено ні на загальноукраїнському тлі, ні в регіональному розрізі. Окремі аспекти розглядалися у роботах С.О. Покровського, Е.Г. Алавердова, Т.М. Кітаніної, І.Ф. Гіндіна, В.І. Бовикіна, В.Я. Лавричева [1], але всі вони, як правило, мають загальноросійський характер. Таким чином, автор ставить перед собою завдання показати та проаналізувати роль великого капіталу у торгівлі Північного Причорномор'я в кінці ХІХ - на початку ХХ ст.

Перше місце в експорті Півдня України займав зерновий хліб. Стабілізація хлібних цін, відзначена наприкінці 90-х років ХІХ ст. повсюдно, збіглася зі змінами економічної кон'юнктури в Росії. У пошуках виходу із кризи перебудовувалося сільське господарство окремих районів, поліпшувалися сівозміни, розширювалися посіви високопродуктивних культур, нарешті, розвивалися нові аграрні галузі.

Протягом другої половини ХІХ - на початку ХХ ст. визначальним для сільського господарства України було зростання товарного, підприємницького виробництва. Степова Україна розвивала поміщицьке експортне зернове господарство, яке грало провідну роль у сільському господарстві України.

Розширювались орні землі та посіви. Україна була основним регіоном Російської імперії з виробництва пшениці, ячменю, жита, вівса. Тут більше, ніж в усіх європейських губерніях Росії, вирощували озимої та ярої пшениці, ячменю (у 1900 р. відповідно 75,1; 38,8; 51,4%), але жита - лише 14%. Виробництво зерна на душу населення зросло із 60-х до 90-х років у степовій Україні у 2,5 рази, на Правобережжі - на 30%, Лівобережжі - на 10% [2].

Після голодного 1891 р. експорт російського хліба через південні порти постійно зростав, перериваючись лише в зв'язку із зовнішньополітичними проблемами (війни на європейському континенті) і неврожайними роками у самій Російській імперії.

З початку ХХ ст. помітніше спостерігалось проникнення банківського й фінансового капіталів в область біржової торгівлі. Напередодні першої світової війни на авансцену експортної й внутрішньої торгівлі виходить великий скупник, що модернізується, пов'язаний з банківським капіталом і здійснював при його фінансовій підтримці широкий об'єм різноманітних хліботорговельних операцій.

В області зернового експорту, як і раніше, переважав іноземний капітал, похитнути позиції якого російським фірмам виявилось не під силу.

Експортером міжнародного плану була французька фірма «Луї Дрейфус і К^о», що поставляла європейському ринку величезну кількість зерна з Росії, США, Аргентини. Щорічний експорт фірмою російського зерна становив 50 млн.

пуд. [3]. Вивіз здійснювався через всі морські кордони від Білого до Чорного морів, від Архангельська до Новоросійська. Фірма мала відділення в ряді торгових центрів і портів. Вона була членом біржових товариств Петербурга, Рибінська, Архангельська, Бердянська, Новоросійська, Ростова-на-Дону, Херсона, Миколаєва, Самари, Уфи, Челябінська [4].

Важливу роль в експортній торгівлі Миколаєва й Одеси грала німецька фірма «М. Нейфельд і К^о». За обсягом хліботорговельних операцій вона займала одне із провідних місць. Тільки в 1893 р. фірма експортувала з Миколаївського порту близько 16 млн. пуд. зернових продуктів, що становило третину загального вивозу (49 млн. пуд.), в 1894 р. вона відправила за рубіж 23 млн. пуд. при вантажообігу хліба в 88 млн. пуд. [5]. Представники фірми були членами Біржових комітетів Бердянська, Миколаєва, Одеси й інших торгових центрів.

Якщо в початковий період роботи Миколаївського порту експортно-імпорتنі операції здійснювалися приватними особами та торговими домами, переважно немісцевими, то в кінці XIX ст. хлібоекспортними операціями займалися фірми та торгові дома: Луї Дрейфус та К^о, М. Нейсфельд та К^о, З.Н. Франтопуло, торговий дім Ф. Фрішена, І.Д. Ерліх, М.М. Ортензато, Н.Я. Коган та ін. На 5 із цих фірм припадало більше 60% всього експорту з Миколаєва [6].

Досить помітне місце в експортній хлібній торгівлі Миколаєва зайняли фірми «Трахтенгерц і К^о», «Р.М. Фавелевич», «Д.М. Молдавського», «Х.Д. Френкель», «І.П. Берлацький», «А. Клейман», «П.А. Рашковський», торговий дім «Ф. Фрішен» та ін. Вони відрізнялися великими оборотами й широкими закордонними зв'язками. Практично усі вищезазначені компанії, як зарубіжного, так і вітчизняного походження, здійснювали хлібні торгові операції і в Одесі [7].

Скупкою хліба у поміщиків та селян займалися комісіонери та скупники. На початку XX ст. склад експортерів

змінюється. У торгівлю активно включається великий капітал та банки. У 1910 р. експортерами зернових продуктів в Миколаївському та Одеському портах були: Санкт-Петербурзький Міжнародний Комерційний Банк, Фукельман, І. Берлацький, Російський для зовнішньої торгівлі банк, Російсько-Азіатський банк, банк «Ліонський кредит», І. Шардт, М. Нейфельд та К^о, Х. Френкель, Л. Дрейфус та К^о [8].

Закупки хліба відбуваються в місцях його виробництва службовцями та спеціалістами цих фірм, дрібні фірми купували хліб у місцевих спекулянтів. Проритися на хлібний ринок в Миколаєві тепер вже не було простою справою. Наприклад, купцеві Крамеру, який вів справи в Берліні, лише при допомозі Міністерства внутрішніх справ, вдалося у 1907 р. відкрити торгівлю в Миколаївському порту. Ще в 1906 р. він звернувся до Департаменту загальних справ МВС з проханням дозволити торгівлю в Миколаєві, але Департамент надіслав прохання Миколаївському градоначальнику, який знайшов це небажаним, зважаючи на достатнє число хлібних експортерів, які перебували тут [9].

Змінюється протягом першого десятиліття XX ст. і фрахт пароплавів. Пароплави закордонного плавання фрахтувалися агентами, контори яких знаходилися в місті. В 1911 р. таких агентів було 10, більше інших фрахтували Каруана та Боссаліні – 92 пароплави, А. Фішер – 80, „Бергер та Тенер» – 80, М. Осберг – 54, Сідней Рід і К^о – 45, Джакобс Овен та К^о – 37 [10].

Особливий інтерес до Миколаєва як до найбільшого чорноморського порту проявляли багато російських комерційних банків. До 1912 р. у їхніх руках була зосереджена 1/3 усього вивозу з порту (36,1 млн. з 100,7 млн. пуд.) [11], причому перше місце за розмірами комісійної торгівлі займав Міжнародний комерційний банк, трохи менше значення мав Російсько-Азіатський. Обидва банки фактично фінансували, а отже, і контролювали майже всі місцеві

Таблиця 1. Головні експортери зернових Миколаєва у 1910-1912 рр. [13]

	1910	1911	1912
Фірми	тис. пуд		
СПб Міжнародний комерційний банк	41822	37038	29733
І. Берлацький	10413	10159	6036
Російський для зовнішньої торгівлі банк	8485	9433	5660
Брати Фукельман	13341	-	-
І. Шардт	5183	6200	1500
Х. Френкель	3449	5545	1942
М. Нейфельд і К ^о	4026	2 503	3166
Л. Дрейфус і К ^о	2448	1736	1181
Російсько-Азіатський Банк	5189	417	178
Одеський Купецький Банк	-	-	842
Загалом	94,356	73,031	50,238

хліботорговельні фірми. В 1910 р. керівниками банків А.І. Путіловим і А.І. Вишнеградським у районі м. Миколаєва було засновано Петербурзьке міжнародне товариство навантажувальних засобів і складських приміщень (банки володіли 4900 акціями з 6000), що розгорнуло з перших же днів свого існування широку експортну торгівлю з південними країнами. Досить сказати, що за 1911 р. вантажообіг товариства перевищив 35 млн. руб. [12] З метою забезпечення пануючого становища на Чорноморському узбережжі правління товариства прийняло тверді і рішучі заходи для придушення конкуренції місцевих торговельних фірм, у тому числі впливового торгового дому «Ф. Фрішен», на чолі якого стояв великий промисловець — германський віце-консул Ф.І. Фрішен.

Таким чином, головну роль у хлібному експорті Миколаївського порту, на відміну від Херсона, грали приватні комерційні банки. В 1912 р. чотирма банками було експортовано 72,5% всього хлібного експорту, тоді як на частку дрібних фірм приходиться усього 27,5% [14].

Серед одеських фірм широким розмахом експортних операцій виділялася фірма «Герман Стукс», що діяла за допомогою Одеського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку. За дорученням фірми банк експортував зернові продукти (переважно суржик - суміш пшениці з житом) у Гамбург, Бремен і на інші споживчі ринки. Фірма

встановила міцні комерційні зв'язки з досить популярними експортерами в Роттердамі — «Ван Стольк» («Van Stolk») і «Ван Дулькен і К^о» («Van Dulken e C^o») [15].

В Одесі, Херсоні й Очакові досить активно діяли відділення Миколаївського Південно-Російського товариства плавучих елеваторів, заснованого Ф.І. Фрішеном і одеськими купцями В. Джекобсом і В.І. Давідом в 1896 р. Товариство досить успішно застосовувало механічні пристрої для автоматичного зважування й вивантаження зерна в декількох причорноморських портових містах. За 20 років існування воно значно розширило мережу елеваторів, збільшило зовнішньоторговельних обіг. Оперуючи порівняно скромним капіталом (300 тис. руб.), Товариство протягом 3-4 останніх передвоєнних років отримувало досить високий валовий доход, що досягав у середньому 150 тис. руб. Більшість акцій товариства належало германським підданам. Лише напередодні війни Петроградському міжнародному банку вдалося роздобути контрольний пакет акцій (300 акцій, тобто 40%) [16].

Російське Товариство вивізної торгівлі, міцними узами пов'язане з фірмою «Луї Дрейфус і К^о» і Азовсько-Донським комерційним банком, розгорнуло інтенсивні експортні й закупівельні операції в Херсоні. Маючи у своєму розпорядженні широку агентурну мережу, до 60% зерна воно купувало в районі

Таблиця 2. Головні експортери, що діяли у Херсоні 1906-1907 рр. [18].

1906 (з 17 липня)	1907 (до 17 липня)
СПБ Міжнародний комерційний банк	Одеський купець Бенцон Гаузнер
Фірма «І.Л. Трахтенгерц»	Фірма «І.Л. Трахтенгерц»
Німецький експортер Г.Д. Вінтер-Ямпольський	СПБ Міжнародний комерційний банк
Московський купець А.М. Бродський	Одеський дім братів М. і Г. Фукельманів
Одеський дім братів Фукельманів	Німецький експортер Г.Д. Вінтер-Ямпольський
Торговий дім «Сідней Рід і К ^о »	Одеський купець Єфим Якович Менделєв
Торгове товариство «Луї Дрейфус і К ^о »	Московський купець А.М. Бродський
Херсонське відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку	Торгове товариство «Луї Дрейфус і К ^о »
Одеський купець Ю. Тетельман	
Російське товариство вивізної торгівлі	

залізниць, на великих вузлових станціях і ординарних торговельних пунктах. Тільки в хлібну кампанію 1912 р. (до 1 вересня) Товариство закупило до 300 тис. чвертей різних хлібів. Його закордонні комерційні зв'язки вели в Лондон, Роттердам, Антверпен, Гамбург [17].

За твердженням російської дослідниці хлібної торгівлі Т. Кітаніної, уся відпускна хлібна торгівля Херсона була поділена між чотирма експортерами: торговим домом «Луї Дрейфус і К^о», фірмою «І.Л. Трахтенгерц», Російським для зовнішньої торгівлі й Міжнародним комерційним банками. Це підтверджують і звітні документи Херсонської митниці (див. таблицю 2).

У другій половині 1906 р. перші позиції за обсягами вивозу займали СПБ Міжнародний Комерційний банк (1944230 руб.), Торговий дім Трахтенгерца (2030346 руб.), Фукельман (1574125 руб.), «Луї Дрейфус і К^о» (1119344 руб.) [19]. В першій же половині 1907 р. першу позицію зайняв Бенцон Гаузнер (3562979 руб.), інші ж позиції були сталими - СПБ Міжнародний Комерційний банк (2469331 руб.), Торговий дім Трахтенгерца (1784889 руб.), Фукельман (849791 руб.) [20]. Представники цих компаній оперували зерновим експортом і через Хорлівський порт.

Що стосується фрахту, то в Херсоні було 2 агенти значних пароплавних товариств – Каруана (англійського віце-консула) і

Штенгарта [21]. На їх частку припадало більшість фрахтів Херсонського порту.

Хлібною торгівлею Скадовська займалися представники фірм «Гуго Вінтер» (Німеччина), «Луї Дрейфус і К^о», «Брати Валлер і К^о» (Франція) [22]. Пізніше експорт зосереджується у руках таких значних торгових компаній, як: контора Беккінга, «Луї Дрейфус і К^о», М.Нейфельд і К^о, Російського для зовнішньої торгівлі банку [23].

Але не дивлячись на солідність багатьох експортерів, досить часто лунали скарги на чесність та відкритість торговельних операцій. Насамперед страждала торгівля хлібом від засміченості зерна. Наприклад, 29 липня 1902 р. експортером Імансом було завантажено на австрійський пароплав 860 пудів пшеничних відходів. На цей же пароплав було завантажено жита – 284690 пудів, ячменю – 42640 пудів. Згідно приватних слухів, зерно, що прийшло до Гамбурга було засмічено відходами з метою збільшення об'єму на шкоду якості [24]. Іншим прикладом може слугувати випадок про афери в імпорті зерна через південні порти. У своєму циркулярі № 135 від 29 березня 1912 року Департамент митних зборів попереджував, що деякі торговці, що займаються провозом із-за кордону безмитного хліба в зерні, з метою отримання безмитно більшої кількості мішків, привозять зерно в мішках, наповнених лише наполовину. Тому Департамент попереджує

митниці щодо недопущення таких хитрувань для отримання безмитних мішків із-за кордону [25].

Все вищезазначене дає підстави стверджувати що відбувалося вторгнення іноземного капіталу в галузь російської вивізної торгівлі. Здійснюваний адміністративним і дипломатичним шляхом захист інтересів іноземного капіталу сприяв його глибокому проникненню в країну.

Процес концентрації внутрішньої й експортної торгівлі в руках російських фірм і банків у певній мірі порушував монополію іноземного капіталу, тому що за спиною банків нерідко стояв великий національний купецький капітал (Стахеєви, Батолін, Мешков та ін.). Вплив банків надавав вітчизняній хлібній торгівлі елементів модернізації й об'єктивно сприяв її капіталістичній перебудові. З іншого боку, прилучення банків до невластивого їм у принципі формам прибутку - докапіталістичної й ранньокапіталістичної, що дає величезні торгово-лихварські доходи за рахунок пограбування дрібного виробника, пояснювало відсутність у них прагнень до широких перетворень в області торгівлі. Збереження старої традиційної основи - торгово-лихварської експлуатації селянина і визначило повільну й обмежену модернізацію російської хлібної торгівлі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. - М., 1947; Алавердов Э.Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – начале XX в. // Автореферат дис. ... к.и.н. 07.00.02 – История СССР. – Ростов-на-Дону, 1975; Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг. (Очерки правительственной политики). – Л., 1978; Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. - М., 1948;

Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX в. – 1908 г.- М., 1984; Лаврычев В.Я. Государство и монополии в дореволюционной России. - М., 1982 та ряд інших.

2. Економічна історія України / Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матейко Р.М. та ін. – К.: Вид. дім «Юридична книга», 2004. – С.221-222.

3. Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг. (Очерки правительственной политики). – Л.: Наука, Ленингр. отделение, 1978. – С.157.

4. Ibidem.

5. Ibidem.

6. Никитин В.И. Николаевская хлебная биржа. Прошлое и настоящее. – Николаев, 1993. - С.26.

7. Держархів Одеської області (далі - ДАОО), ф.41, оп.12, спр.11, арк.4-5, 18; спр.17, арк.6, 11.

8. Держархів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф.216, оп.1, спр.3560, арк.7; ДАМО, ф.225, оп.1, спр.204, арк.17; ДАОО, ф.40, оп.4, спр.76, арк.25-26; Кнушевицкий С.А. Обзор коммерческой деятельности южнорусских портов. – Харьков: Коммерческое отделение, 1910. – С.82-85.

9. ДАМО, ф.229, оп.1, спр.1045, арк.1-3.

10. Отчет начальника Николаевского торгового порта за 1911 г. – Николаев: Электрич. Типо-литогр. Бр. Л. и И.Белолипских, 1912. – С.8.

11. Афендик Н.В. К вопросу о привлечении частных капиталов к оборудованию портов и устройству сети элеваторов (Справка). – СПб.: Гос. тип., 1912. – С.36.

12. Китанина Т.М. Вказ. пр. – С.158.

13. Обзор коммерческой деятельности Южных железных дорог за 1912 г. - Харьков: Коммерческое отделение, 1913. – С.165.

14. Ibid. – С.160.

15. Китанина Т.М. Вказ. пр. – С.158.

16. Ibidem.

17. Ibidem.

18. Держархів Херсонської області (далі - ДАХО), ф.7, оп.1, спр.90, арк.18-19, 34-35.

19. Ibid, арк.18-19.

20. Ibid, арк. 34-35.

21. ДАХО, ф.1, оп.1, спр.57, арк.11.

22. Юг. – 1899. – 10 октября.

23. Отчет начальника Николаевского торгового порта за 1911 г. – Николаев: Электрич. Типо-литогр. Бр. Л. и И.Белолипских, 1912. – С.20.

24. ДАМО, ф.229, оп.1, спр.440, арк.1-3.

25. ДАХО, ф.8, оп.1, спр.89, арк.23.

Степаненко Вікторія. Великий капітал у північночорноморській торгівлі (1890-1914 рр.)

Стаття характеризує місце та роль великого капіталу у Причорноморській торгівлі кінця XIX – початку XX ст.

Stepanenko Victoria. The big capital in trade of Northern of Black Sea (1890-1914)

Article characterizes a place and a role of the big capital in Black Sea's trade of end XIX - the beginnings XX century.